

KORNAI JÁNOS

Még egyszer a piaci szocializmusról

A tanulmány első fele szembesíti a piaci szocializmus tervrajzát a szocialista gazdaság reformfolyamatában végbement megvalósítási kísérleteivel. Az eszme hívei arra törekedtek, hogy olyan „harmadikutas” rendszert hozzanak létre, amely lényegbevágóan különbözik mind a klasszikus szocializmustól, mind a kapitalizmustól, s amely képes tartós, stabil, robusztus rendszerre válni. Noha a reformok számos eredményt hoztak, ez a remény nem teljesült. A szerző szerint a magyarázat nem a végrehajtás fogyatékoságaiban keresendő, hanem maga a tervrajz tartalmaz leküzdhetetlen belső ellentmondásokat. A tanulmány ennek az állításnak az alátámasztására négy kérdést vizsgál közelebbről: az állam és a politika szerepét, a tulajdonjogokat és a költségvetési korlát puhaságát, a társadalmi fegyelmet, valamint a belépést, kilépést és a természetes szelekciót.

A tanulmány második fele először ismeretelméleti és elmélet-történeti nézőpontból elemzi a piaci szocializmus viszonyát a marxizmushoz és a walrasi iskolához, továbbá Schumpeter néhány gondolatához. Röviden érinti a piaci szocialista eszme és a demokrácia összefüggését. Végül a piaci szocializmus híveinek belső szellemi fejlődésével, a csalódás és a trauma felvilágosító hatásával foglalkozik.*

* A jelen tanulmány annak a két előadásnak a magyar szövege, amelyet eredetileg 1991. január 18-án és 20-án tartottam Stanfordban (USA, California), a Tanner Lectures on Human Values előadássorozat keretében. A Tanner-alapítvány meghívására a világ néhány egyetemén minden évben előadást tart egy-egy filozófus, közgazdász, szociológus, közéleti személy vagy író, a maga választotta témáról. Az egyedüli kikötés az, hogy a szerző ne csak szűk szakmai szempontból tárgyalja a problémát, hanem — amint azt a sorozat közös címe is jelzi — térjen ki a probléma etikai vonatkozásaira is.

Köszönettel tartozom értékes észrevételeikért elsősorban *Eric Maskinnak* és *John M. Litwacknak*, akik a Stanfordban tartott előadások korreferensei voltak, valamint mindazoknak, akik az első fogalmazványhoz hozzászóltak, elsősorban *Dániel Zsuzsának*, *Kovács Máriának* és *Carla Krügernek*. Természetesen a tanulmány hibáért kizárólag a szerzőt terheli a felelősség. Megragadom az alkalmat, hogy köszönetet mondjak a Tanner Foundationnek a megtisztelő meghívásért, továbbá *Kenneth J. Arrow-nak* és *Partha Dasguptának* az előadás vitáinak előkészítéséért, valamint a velük és más stanfordi kollégákkal folytatott inspiráló beszélgetésekért.

Bevezetés: a tárgy körülhatárolása¹

A Kelet-Európában, a Szovjetunióban és Kínában végbemenő nagy átalakulás ismét felélénkítette a piaci szocializmusról folytatott vitát.² Tanulmányom nem fogja át az egész témát, s ezért előjáróban szeretném körülhatárolni a vizsgálat tárgyát, és röviden jelezni a megközelítés módszereit.

1. Bármilyen ténylegesen megvalósult történelmi formációra erős hatással vannak a kezdeti feltételek. Honnét indult el, mielőtt jelen állapotába eljutott? A genesis eltérő körülményei miatt célszerű egyértelműen elválasztani két problémakört: az egyik a piaci szocializmus mint a kapitalizmus helyébe lépő rendszer, a másik pedig a piaci szocializmus mint a régi stílusú sztálinista, reform előtti szocializmus, vagy ahogyan azt saját munkáimban nevezni szoktam, a klasszikus szocializmus helyébe lépő rendszer.³

Tanulmányom tárgya: a piaci szocializmus kialakulása és működése a szocialista rendszer reformjának foyamatában.⁴ Egyáltalán nem foglalkozom a másik problémával: a kapitalizmus piaci szocialista jellegű reformjával.

A két problémakör persze összefügg; ugyanazokat az értékválasztásokat és ugyanazokat az eszközöket kell alaposan végiggondolni mindkét problémakör kapcsán. Mégis, ha gyakorlati következtetésekre és normatív ajánlásokra kerül sor, azok már csak a konkrét kontextusban érvényesek. Ami igaz a reform-szocializmus keretében, nem okvetlenül állja meg helyét a kapitalizmus reformjaira vonatkozóan, és megfordítva. A történelem nem végez ingamozgást; az egyik irányba történt ellendülés után nem mozdul vissza az eredeti állapotba. Aki erről az egyirányúságról, a „honnét hová?” kérdés pontos tisztázásáról megfeledez, könnyen vétethet súlyos hibát.

2. Befolyásos eszmék hosszú utat tesznek meg az első elméleti megfogalmazástól a gyakorlati megvalósulásig. Az egyszerűség kedvéért három szakaszt különböztetek meg.

A *vízió*. Ez lehet vázlatos formában előadott utópia⁵ vagy pedig a tiszta elmélet körébe tartozó normatív modell. Az utóbbiak sorát *E. Barone* nyitotta meg [1908] (1935); kiemelkedő jelentőségű *Oscar Lange* [1936–37] tanulmánya. Langéval rokon gondolatok találhatók *F. M. Taylor* [1929] (1938) és *A. Lerner* [1946] munkáiban.⁶ Kiemelkedő elmélettörténeti jelentősége miatt a tanulmány további részében rendszerint a Lange-modellre fogok visszatérni.

¹ Az előadás megtartásakor még létezett a Szovjetunió és Jugoszlávia. A jelen írásos szöveg az akkori szóhasználatot alkalmazza.

² Különösen a változások első szakaszában szinte valamennyi, a reformokat tárgyaló könyv és tanulmány kitér a piaci szocializmus eszméjére. Néhány fontos írásnak a piaci szocializmus a fő témája; ezek közül külön is kiemelem azokat, amelyek gondolatébresztően hatottak rám e tanulmány kidolgozásakor: *P. Bardhan* [1990], *W. Brus—K. Laski* [1989], *A. de Jasay* [1990], *D. Lavoie* [1985], *J. Le Grand—S. Estrin* (szerk.) [1989], *G. E. Schroeder* [1988], valamint *G. Temkin* [1989].

³ A „klasszikus szocializmus” fogalmát *A szocialista rendszer* [1992] című könyvem világítja meg részletesebben.

⁴ Itt egy terminológiai megjegyzést kell tennem. Ebben a tanulmányban is, akárcsak más munkáimban, a „szocializmus” kifejezés azokra a valóságos társadalmi-gazdasági rendszerekre utal, amelyeket a kommunista párt politikai egyeduralma jellemez. Megérttem, hogy a szocialista eszmék hívei számára fontos annak tisztázása, vajon ezek a rendszerek megérdemlik-e a „szocializmus” nevet. Én azonban a kifejezést értékmentesen használom. A szóban forgó országok így nevezték, illetve nevezik magukat; a magam részéről tartózkodom átkeresztelésüktől.

⁵ A „vízió” fogalmáról lásd *J. A. Schumpeter* [1954], továbbá *R. Heilbroner* [1990] és *Kornai János* [1987].

⁶ A Lange-, Taylor-, Lerner-modellek formalizálásával számos munka foglalkozott; ezek közül kiemelem *K. J. Arrow—L. Hurwicz* [1960] klasszikus művét, *E. Malinvaud* [1967] modelljét, valamint a legújabb irodalomból *I. Ortuno-Ortín—J. E. Roemer—J. Silvestre* [1990] tanulmányát.

A *tervrajz* (blueprint). Ez sokféle formában jelenhet meg, például a reformközgazdaszok gyakorlati javaslataiban,⁷ államférfiak politikai nyilatkozataiban, vagy a szocialista országban hatalmon lévő kommunista pártnak és kormánynak a reformra vonatkozó határozataiban.

A *megvalósulás*. A gazdaságban ténylegesen végbemenő folyamatok; az életben igazán érvényesülő játékszabályok; a rendszer aktorainak attitűdje, viselkedési szabályosságai.

Az első szakaszt, noha igen fontos, nem tárgyalom részletesen. A tanulmány fő tárgya nem eszmetörténet, hanem politika- és gazdaságtörténet. Ezért figyelmet a tervrajzra és a megvalósulásra összpontosítom.⁸ Miközben elismerem az utópiák és a tiszta elméleti modellek jelentőségét, mégis emlékeztetni szeretném a tanulmány olvasóit: még a „víziószinten” álló vita sem hagyhatja figyelmen kívül mindazt a gyakorlati tapasztalatot, ami a szocialista országokban felhalmozódott. A régi eszméket újra át kell gondolni az új tapasztalatok fényében.

3. Számos ország haladt át olyan szakaszon, amelyben érvényesültek a piaci szocializmus egyes elemei. Jugoszláviában 1949, Magyarországon 1953 óta mentek végbe ebbe az irányba mutató változások. Jóval később jelentek meg a piaci szocializmus egyes elemei Lengyelországban, a Szovjetunióban, Kínában és Vietnámban. Nincs módomban országonként vizsgálni a kérdést. Noha számottevő különbségek vannak az egyes országokban létrejött konkrét formációk között, s országonként eltérő a történelmi fejlődés dinamikája, megkísérlem általános megállapítások megfogalmazását. Mind a tervrajzok, mind a történelmi realizációk egy-egy közös *prototípusát* fogom felvázolni. A prototípus-tervrajz ezernyi politikai beszéd, pártprogram, a kormányzat számára beadott javaslat és állami határozat sűrítettje. A prototípus-realizáció a közös gyakorlat általánosított képe: azt kívánja leírni, mi megy végbe a pénzügyminiszterek vagy az állami vállalati igazgatók irodáiban, melyek a gazdaságban mutatkozó jellegzetes tendenciák.

Mindkét prototípus nagyfokú absztrakció eredménye; eltekint a kevésbé lényeges, alkalmi vonásokról, és arra hivatott, hogy a piaci szocialista reform alapvető jellegzetességeit tükrözze. Az országról országra mutató különbségeket elhanyagolja, és a *közös* tulajdonságokat emeli ki.

A tanulmány körüljárja és különböző oldalokról világítja meg a piaci szocializmus sokrétű problémakörét. Az első rész főként a *politikai gazdaságtan*, míg a második rész főként a *filozófia* szemszögéből tárgyalja a kérdést. Az utóbbiban vizsgálni fogom mind az ismeretelméleti-metodológiai, mind az etikai-politikai vonatkozásokat.

Tervrajz és történelmi megvalósulás: a politikai gazdaságtani nézőpont

A tervrajz

A prototípus-tervrajz legfontosabb vonásai a következőkben foglalhatók össze.

1. A kommunista párt politikai monopóliumát fenn kell tartani. Végbemeget bizonyos fokú politikai liberalizáció: kibontakozhat a „glasznoszty”, azaz nagyobb

⁷ Néhány úttörő tanulmányt említek meg országonként csoportosítva. *Jugoszlávia*: B. Kidric (az ötvenes években írott munkáit lásd az 1985. évi kötetben); *Magyarország*: Péter György (1954a), (1954b), Kornai János (1957); *Lengyelország*: W. Brus [1961], (1972); *Csehszlovákia*: O. Sík (1966); *Szovjetunió*: E. G. Liberman [1962] (1972); *Kína*: Sun Yefang [1958–1961] (1982).

⁸ Amikor a harmincas években az Oscar Lange cikke körüli híres vitában Hayek (szerk.) [1935] szembeszállt a piaci szocializmus híveivel, kilépett a tiszta elméleti modell világából és felhozott olyan gyakorlatias ellenérveket is, amelyek — a jelen tanulmány szóhasználatával — a tervrajz szintjéhez tartoznak.

fokú őszinteség a politikai tájékoztatásban és nagyobb tolerancia alternatív nézetek iránt; nyíltabbá válhat a kapcsolat a Nyugattal. De nem engedhető meg a politikai struktúra fundamentális változtatása.

Élesen meg kívánok különböztetni két szakaszt. Az elsőben piaci szocialista jellegű *reform* megy végbe, miközben még alapjában véve fennmarad a kommunista párt hatalmi monopóliuma. A második szakasz kiindulópontja a politikai szférában bekövetkezett *forradalmi* változás, nevezetesen a kommunista párt monopóliumának megtörése, és a szabad, többpárti választásokon alapuló parlamenti demokrácia kialakítása. Ettől kezdve a rendszer elkezdi az *átmenetet* a szocializmusból a kapitalista piacgazdaság felé. Természetesen ennek az átmenetnek a kérdései égetően fontosak — a jelen tanulmány azonban nem foglalkozik velük. Legfeljebb alkalmilag utalok majd az átmenet problémáira. Témám a reformszocializmus, amelyet a jugoszláv Tito, a magyar Kádár, a kínai Teng Hsziao-ping, a lengyel Rakowski és a szovjet Gorbacsov neve fémjelez.

2. Fenn kell tartani a köztulajdon dominanciáját. Jugoszlávia kivételével ez az állami tulajdon dominanciáját jelenti. Nem tudok részletesebben foglalkozni a jugoszláv fejlődés sajátosságaival, ezért a továbbiakban mindig az állami tulajdonról lesz szó. Mindazonáltal a megállapítások alkalmazhatóak a jugoszláv esetre is.

A történelmi megvalósulás során a gazdasági változások egyik legfontosabb (vagy talán a legfontosabb) része a formális és informális magánszektor kialakulása. Noha ez a termelés aránylag csekély részét szolgáltatja, mégis nagy szerepe van a lakosság ellátásának javulásában és a piacgazdasággal konform tulajdonviszonyok meghonosításában. Mielőtt azonban megindul maga a tényleges átalakulás, a piaci szocialista *tervrajzokban* nem jelenik meg a magánszektor kifejlesztésének gondolata. A tervrajz kizárólag az állami vállalat működési feltételeinek újjaalakítását írja elő. Ezért a tanulmány további részében piaci szocializmusról szólván kizárólag az állami szektorral foglalkozom.

3. A központi szinten hozott döntések részarányát radikálisan csökkenteni kell a decentralizált döntések javára. Ez utóbbiakat részben a helyi önkormányzatok, főképpen pedig a vállalatok szintjén kell meghozni.

Egy másik formula is hasonló eszmét fejez ki. A vállalatnak vertikális kapcsolatai vannak a felettes hatóságokkal és horizontális kapcsolatai az eladókkal, illetve a vevőkkel. A tervrajz szerint maradjanak meg a vertikális kapcsolatok, a horizontális kapcsolatok pedig radikálisan erősödjenek meg.

4. A vállalat fő sikermutatója a profit. A menedzserek ösztönzői kapcsolódjanak a profithoz, s a vállalat dolgozói számára is vezessenek be nyereségrészesedést.

5. Meg kell változtatni a központ eszköztárát. Az eddig alkalmazott fő eszköz, a közvetlen utasítás helyébe lépjenek közvetett eszközök, „gazdasági emelők”. A tervrajz kidolgozói feltételezik: mivel a vállalat profitot maximalizál, cselekményeit befolyásolja a kamatláb, a devizaárfolyam, az adók és a támogatások, valamint egyes árak változtatása. A központilag megszabott árak és más pénzügyi paraméterek azok a zsinórok, amelyeket a központ húzogathat. A vállalatok bábuként fognak reagálni a zsinórok rángatására.

6. A prototípus-tervrajz nem tisztázza, miféle árakat kíván alkalmazni. Azokban az árakban, amelyek decentralizált folyamatban alakulnak ki, nyilván tükröződni fog a piaci helyzet. De milyen elvek szerint szabják meg a központilag meghatározott árakat, ideértve a béreket, a kamatlábat és a devizaárfolyamot is? A tervrajz *nem* deklarálja, hogy ezek piactisztító árak legyenek.

7. Meg kell nyitni a gazdaságot a kapitalista világgal kialakítandó kapcsolatok előtt. Be kell lépni a nemzetközi hitelpiacra; célszerű kölcsönöket felvenni kapitalista kormányoktól, bankoktól és vállalatoktól a szocialista fejlődés előmozdítására.

Vessünk egy gyors pillantást a legismertebb vízióra, a Lange-modellre! A prototípus-tervrajz rokonságot mutat vele abban, hogy profitmaximalizáló állami vállalatokat kíván működtetni, amelyek nagyfokú autonómiával rendelkeznek. A központi árakat és pénzügyi emelőket kíván alkalmazni a vállalati döntések befolyásolására. Viszont lényegbevágó eltérés, hogy — Lange elméletével ellentétben — nem deklarálja nyomatékosan piactisztító árak bevezetését.

A legfontosabb különbség: a tervek sokkal gazdagabb szabálygyűjteményt foglal magában. A tiszta elmélet elvonatkozthat számos fontos tényezőtől. A gyakorlat képtelen erre; kivétel nélkül minden választási problémát valamilyen módon el kell dönteni. A prototípus-tervrajz a rendszer számos olyan vonását körvonalazza, amelyet Lange munkája, s általában a piaci szocializmusról folytatott elméleti vita mellőzött.

Ez nem fogyatékosága sem a Lange-modellnek, sem a róla folytatott vitának. Senki sem várhatja el a tiszta normatív elmélet birodalmába tartozó szellemi konstrukciótól a részletes leírás gazdagságát. Az viszont már nem csupán fogyatékoság, hanem veszélyes buktató, ha bárki „túl komolyan veszi” az elméleti modellt, és úgy tekint rá, mintha az tervek lenne.⁹

Egyébként még a tervek is eléggé távol marad az élet gazdagságától, és elvonatkozhat több olyan összefüggéstől, amelyek a gyakorlatban igen fontosnak mutatkoznak. Erre még visszatérek.

A felsorolt hét vonás közös „vezérmotívuma”: egy új *harmadik rendszert* kell teremteni. Ez különbözőképpen egyfelől a reform előtti sztálinista klasszikus szocializmustól, de különbözőképpen a kapitalizmustól is.¹⁰ A prototípus-tervrajz ezt nem átmeneti állapotnak tekinti, amely átvezet a szocializmusból a kapitalizmusba, hanem önálló társadalmi formációnak, tartós és robusztus új rendszernek.

A gazdasági teljesítmény

A tervek, ha nem is a maga teljességében, de sok vonásában hosszabb-rövidebb ideig megvalósult a bevezetőben említett országokban. Bár ehhez hozzá kell tennünk: a történelmi realizáció számos tekintetben eltért a tervektervtől. Emellett sok olyan tulajdonsága is kifejlődött, amelyet a tervek készítői nem láttak előre. Mielőtt azonban ezekre az eltérésekre rátérnénk, röviden áttekintjük a megvalósult rendszer gazdasági teljesítményét. A kérdésnek hatalmas empirikus irodalma van; a piactudományba való átmenet kérdéseit tárgyaló művek rendszerint összefoglalják a korábbi időszak gazdasági eredményeit és kudarcait is.¹¹ Ezen a helyen nem akarok sem a részletekbe belebocsátkozni, sem pedig adatokat közölni, csupán néhány főbb jellegzetességet emelek ki.

— Mielőtt a reform megindul, már a lassulás jelei mutatkoznak; éppen ez a régi parancsgazdasággal való szakítás egyik indítéka. A piaci szocialista reformok legfeljebb átmenetileg hoznak némi felélénkülést, de nem állítják meg tartósan a lassulást. A gazdaság a stagnálás állapotába jut, sőt később a termelés abszolút összehúzódnása megy végbe. Ha egyáltalán egyes ágazatokban figyelemre méltó növekedés mutatkozik, mint például jó néhány éven át a kínai mező-

⁹ Maga Oscar Lange sohasem tette ezt.

¹⁰ Jól szemlélteti ezt a „harmadikutas” eszmét az alábbi Gorbacsov-idezet: „Milyen alternatívák állnak előttünk? . . . Az egyik az, hogy tartsuk fenn az utasításos-adminisztratív rendszert, a szigorú tervezést, a parancsokat, nemcsak a gazdaságban, de a kultúrában is. A másik . . . a társadalom kapitalizálását javasolja. Járhatunk-e ezen a két úton? Nem, ezeket elvetjük . . .” Pravda, 1989. november 26., 1–2. o.

¹¹ Lásd például Lengyelországról *D. Lipton—J. Sachs* (1990a), (1990b) és *G. W. Kolodko* (1991) cikkeit, Magyarországról *Kornai János* (1987) cikkét és az *OECD* (1991) jelentését, a Szovjetunióról az *IMF*, a Világbank, az *OECD* és az *EBRD* közös [1990] jelentését.

gazdaságban, akkor ez nem a piaci szocialista tervrajz megvalósításának, hanem a *de facto* privatizációnak köszönhető. Márpedig ez, amint az imént említettem, kívül esett az eredeti piaci szocialista tervrajzon.

— A GDP stagnálását vagy visszaesését a reálfogyasztás stagnálása vagy visszaesése kíséri. Megint az egyedüli ellensúlyozó erő a magánszektor kibontakozása, amely hozzájárul az ellátás és az életkörülmények javulásához.

— Súlyos egyensúlyzavarok keletkeznek. A klasszikus szocializmus krónikus hiánygazdaság. A relatív árak hibásak ugyan, de eléggé stabil az átlagos árszínvonal. A piaci szocialista reform a legtöbb helyen új, összetett bajhoz vezet: megteremti a „hiány plusz infláció” szindrómát. Súlyos és növekvő költségvetési hiány alakul ki, amely a gyorsuló infláció egyik fő generátora. Néhány országban nyílt hiperinfláció keletkezik. Másutt az inflációt mesterségesen visszaszorítják, és nagy elköltetlen pénzmennyiség (monetary overhang) képződik.

— A termelés hatékonysága, a termelési tényezők termelékenységé nem javul lényegesen. Nem mutatkoznak kézzelfogható eredmények a termékek minőségében, az újításban és a műszaki fejlődésben.

— Megnő a kapitalista gazdaságokkal folytatott külkereskedelem részaránya, de a teljesítmény ezen a területen is gyenge. Negatív a kapitalista piaccal folytatott kereskedelem mérlege. Nő a külföldi adósság, néhány ország a fizetéképtelenség közelébe sodródik.

Ha a tervrajz egy harmadik rendszert kívánt megteremteni, akkor annyi bizonyos, hogy ez nem igazolta gazdasági fölényét az *első rendszerrel*, nevezetesen a modern kapitalizmussal szemben. Sőt, a *második rendszerrel*, a klasszikus szocializmussal való összehasonlítás sem vezet egyértelmű következtetésekhez. Egyfelől: vannak pozitív eredmények. Noha az állami vállalat nem alakul át igazi profitmaximalizáló gazdasági egységgé, a menedzserek gondolkodásában mégiscsak nyomot hagy a piaczgazdasági retorika s néhány tényleges intézkedés is. Megszokják, hogy a korábbinál nagyobb figyelmet tanúsítsanak a pénzügyi mutatók és a vevők igényei iránt. (Ez később, a nagy politikai változások után megkönnyíti majd a piaczgazdaság felé történő igazi átmenetet.) A gazdasági helyzetet főképpen a formális és informális magánszektor kifejlődése javítja. És ami talán a legfontosabb: az élet tűrhetőbbé válik, elsősorban azért, mert a politikai élet valamelyest liberalizálódik, és az emberi jogok inkább érvényesíthetők. Másfelől viszont súlyos negatívumok mutatkoznak, elsősorban a makrogazdasági egyensúly tekintetében. Vegyük például az egyik oldalon Kelet-Németországot, Csehszlovákiát és Romániát, vagyis azt a három országot, amelyben a politikai vezetők makacsul ellenálltak minden piaci szocialista típusú reformnak. Állítsuk velük szembe Jugoszláviát, Magyarországot, Lengyelországot és a Szovjetuniót, amelyek hosszabb-rövidebb időszakon át piaci szocialista úton jártak! Megállapítható, hogy a posztoszocialista átmenet küszöbén a második csoportban rosszabb a makrohelyzet: nagyobb a költségvetési hiány, gyorsabb az infláció (vagy kedvezőtlenebb a hiány és az infláció kombinációja), és súlyosabb a külföldi eladósodás. A piaci szocialista kísérletek olyan körülményeket alakítottak ki, amelyekben a vezetés kezéből kicsúszott a gyeplő.

A gazdaság irányítói nem értik, mi megy végbe. Ismételten ígéretet tesznek a javulásra, de képtelenek ígéreteiket megtartani. Ez frusztrációhoz és tiltakozáshoz vezet a lakosság körében. Mivel a reform politikai liberalizációval párosult, az elégedetlenség nyílt formában fejeződik ki: tüntetésekre, tiltakozó gyűlésekre kerül sor; új, a kommunista párttal szembenálló pártok szerveződnek. A régi politikai rendszer dezintegrálódik.

Mi volt hát a baj a piaci orientációjú reformmal?

Az egyik álláspont szerint az eredeti tervrajz alapján véve jó, de van egy-két gyengesége, ezeket kell kijavítani. „Meg kell reformálni a reformot.”

Egy másik nézet a megvalósítást hibáztatja. A tervrajz rendben van, csak nem sikerült következetesen megvalósítani, mert ellenállnak a bürokraták és más konzervatív erők.

Nézetem szerint ezek a tényezők csupán kis részben magyarázzák a kudarcot. Tanulmányom fő tételét a következőkben foglalhatnám össze: *a piaci szocializmus tervrajza eleve kudarcra ítélt*. A klasszikus szocializmus súlyos szenvedéseket okoz és nem hatékony — de koherens. Ha a brutális represszió „szükséges” mértékével párosul, akkor fenntartható és robusztus. Ezzel szemben a piaci szocialista reform nem képes robusztus rendszeré válni. Tulajdonképpen nem más ez, mint elődje, a klasszikus szocializmus, amint éppen szétesőben van. A tanulmány következő alfejezeteiben érvelni fogok e mellett a tétel mellett. Érveim a következő kérdések köré csoportosulnak:

- a) az állam és a politika szerepe,
- b) tulajdonjogok és a puha költségvetési korlát,
- c) a társadalmi fegyelem,
- d) belépés, kilépés és természetes kiválasztódás.

A kudarc oksági elemzése korántsem lesz teljes. Több lényeges kérdést nem érintek, például az árak ügyét vagy ezzel összefüggésben az információ problémáját, főként azért nem, mert azokat más művek már kellőképpen megvilágították. Úgy gondolom azonban, hogy a továbbiakban megvizsgálandó jelenségek a kudarcot előidéző legfőbb tényezők közé tartoznak.

Az állam és a politika szerepe

A Lange-modell és a vele rokon tiszta elméleti elgondolások szerzői nem hivatkoznak explicit módon valamilyen államelméletre. A művekből azonban kihámozhatóak hallgatóságos államelméleti feltevések — és ezek nem csak naivak, de végső soron teljesen elhibáztak. Feltételezik ugyanis, hogy az állam megelégszik majd három szerény feladatkörrel: 1. megállapítja a piactisztító árakat, 2. kikényszeríti a profitmaximalizálási szabály megtartását az állami tulajdonban lévő vállalatokban, és 3. redisztribúciót hajt végre a személyi jövedelmek körében. Az elmélet elvonatkozottat bármely modern állam valóságos természetétől, nem is szólva az olyan különlegesen erős államról, mint amilyen a szocialista rendszerben működik.

A prototípus-tervrajz nem annyira naiv, mint az utópista tiszta elmélet. Ellenkezőleg, axiomatikus kiindulópontja az állam egy sajátos formája, nevezetesen a pártállam. Egyfelől azt posztulálja, hogy maradjon fenn a kommunista párt politikai monopóliuma, másfelől a gazdasági folyamatok számottevő részét koordinálja a piac. Csakhogy ez a két posztulátum nem teljesíthető egyszerre, mert bármelyikük megvalósítása eleve kizárja a másikat. Ez a tervrajz leg-súlyosabb baja.

Gondoljuk végig a piaci szocializmus eszméjének modern újrafogalmazását, a szerződéselmélet (contract theory) és az úgynevezett „megbízó—üggyvivő”-modell (principal—agent model) szellemében.¹² Eszerint az államközpont és az állami vállalati igazgató között sajátos szerződés áll fenn. Az államközpont a megbízó, az igazgató pedig az ő megbízása alapján tevékenykedő üggyvivő. Gyakran találkozni mai nyugati elméleti közgazdászok között a következő felfogással: tulajdonképpen az eddigi piaci szocialista kísérletek azért mondtak csődöt, mert rosszul fogalmazták meg a szerződés feltételeit. Jobb szerződésre van szükség — és akkor működőképes lesz a piaci szocialista rend.

¹² Erről az ígéretes új kutatási irányzatról összefoglaló áttekintést ad O. Hart — B. Holmström [1987] és J. E. Stiglitz [1987].

Ezzel a nézettel szemben az előző alfejezetben előadott fő tételt most így fogalmazhatnám újra:

Lehetetlen kidolgozni és kikényszeríteni olyan szerződést az államközpont (az ezekben az országokban valóban létező államközpont) és a vállalati menedzserek (a szóban forgó országokban valóban tevékenykedő menedzserek) között, amely az erőforrások hatékony allokációját biztosítaná. Felhívom a figyelmet a zárójelbe tett megszorításokra. E tanulmány témája szempontjából teljesen érdektelen egy képzeletbeli megbízó és egy képzeletbeli ügyvivő közötti szerződés. Hadd ismétljem meg a nyomaték kedvéért: ténylegesen létező szervezetek és személyek kapcsolatáról van szó, akiknek cselekedeteit valóságos természetük és helyzetük diktálja!

Remélem, hogy további kutatások kidolgozzák majd a fenti állítás egzakt formalizálását. Ami a szigorú logikai bizonyítást illeti, állításom csupán sejtésnek tekinthető, amelyet a további kutatásnak kell megerősítenie vagy elvetnie. Ha úgy tetszik, merő intuíciónak minősíthető, akárcsak a jelen tanulmány más állításai. De az intuíció kemény tények világos következtetést sugalmazó megfigyelésén alapul: mindazokban az országokban, amelyekben piaci szocializmussal kísérleteztek, rendkívül intelligens és jó szándékú emberek ezreinek sem sikerült kidolgozniuk és következetesen alkalmazniuk a hatékony működést garantáló szerződést.

Íme, néhány érv a fentiekben körvonalazott sejtés alátámasztására.

1. Hibás feltételezés arra számítani, hogy bármely kormány (nem szólva az egyéni diktátorról vagy a politbúróról mint kollektív diktátorról a kommunista párt által uralt politikai rendben) a társadalmi jóléti függvényt maximalizálja. Még abban is kételkednék, hogy bármilyen egyéb jól definiált hasznossági függvény kifejezné célrendszerét. Ha egyáltalán szóba jöhet bármilyen végső cél, akkor ez a politikai uralmon lévők hatalmának megtartása, nem pedig a társadalom jóléte. Tulajdonképpen pontosabban írja le a valóságos motivációt a következő megfigyelés: a kommunista vezetőknek párhuzamosan többféle céljuk van. Csak néhányat emelek ki: érvényesíteni mélyen beléjük rögzült ideológiai elkötelezettségeiket; a kisebb országokban híven kiszolgálni a gazdaországot, az Szovjetuniót; erősíteni katonai hatalmukat; belátható rövid időn belül felgyorsítani a növekedést; és persze mindezek mellett javítani a lakosság anyagi életszínvonalát is. Elemi igazság az empirikus politikatudomány művelői számára, hogy a politikus nem rendelkezhet konzisztens preferenciarendezéssel. Ha nem ostoba vagy csökönnyös, akkor rögtönözni fog, s mindig alkalmazkodik a kontingenciákhoz. Ma így, holnap amúgy . . .

Ha az egész gazdaság gépezete — az állami tulajdon folytán — politikusok kezében van, akkor naivitás azt várni, hogy a termelés „depolitizálható”. Nem, a gazdaság ki lesz téve a politikai élet minduntalan változó széljárásának. Hatékonyság, növekedés, műszaki fejlődés — ezek persze mindenkor fontos követelmények. Mindazonáltal könnyen lefokozhatók másodrendű feladattá, ha ezt kívánja a napi politika, például, mert a politikus más feladatok előtérbe tolásával kíván népszerűséget szerezni, vagy pénzt kell kisajtolni a katonai célokra.

A politikus nem akar „szerződést aláírni”. Nem szereti pontosan kinyilvánítani céljait. Ez megkötné a kezét és akadályozná a manőverezésben. Nem szeretne tökéletesen hű maradni bármely kötelezettségvállalásához és szerződéséhez, hanem előnyben részesíti a rugalmas végrehajtást, amely *ad hoc* módon igazodik a változó körülményekhez.

Noha még a modern kapitalizmusban sem válik el hiánytalanul az üzleti szféra, amelyben elsősorban a profit és a hatékonyság kritériumai uralkodnak, és a politikai szféra, amelyet hatalmi szempontok motiválnak, de azért ott ez az elkülönülés elég messzemenően létrejött. Ezzel szemben a kommunista párt

politikai monopóliuma és az állami tulajdon dominanciája lehetetlenné teszi ezt az elválasztódást.

2. A problémát nem csupán a célok, hanem a szerepek szemszögéből is megközelíthetjük. A kapitalista tulajdonosok alapján véve egyetlen szerepkört töltenek be: tulajdonosként viselkednek. Ebben a szerepkörben elsősorban arra töreksenek, hogy növeljék jövedelmüket és tulajdonuk értékét. Ezzel szemben általában az állam, különösképpen pedig a szocialista állam szimultán többféle szerepkört lát el. Azon kívül, hogy jövedelmet akar húzni a tulajdonából, a következő egyéb funkciói vannak:

- törvényhozó, aki megszabja a gazdaság játékszabályait;
- a törvények végrehajtója;
- konfliktus esetén döntőbíró;
- a vagyonok és jövedelmek újraelosztója;
- biztosítóintézet, amely a kockázat elleni oltalmat adja; a társadalmi biztonság letéteményese; paternalisztikus jótévő;
- „szakszervezet”, amely megvédi a munkavállalót a menedzser túlkapásaival szemben.

Elkerülhetetlen a konfliktus e szerepek között. Demokratikus jogállamban e szerepkörök szétválnak. Ezzel szemben a kommunista hatalom keretei között kialakuló piaci szocializmus olyan politikai-kormányzati szerkezetet konzervál, amely nem szétválasztja, hanem a totalitárius pártállam kezében egyesíti ezeket a funkciókat.

Külön is szólni kell a bíró szerepéről. Az a szerződés, amely az államközpont és a vállalati menedzser között kötődik, elkerülhetetlenül hiányos. Ha kiterjedne minden lehetséges apró részletre, akkor hihetetlenül bonyolulttá és áttekinthetlenné válna, ami igen költségessé tenné a végrehajtás ellenőrzését. Ha viszont az államközpont és a menedzser közötti szerződés nem szabályoz eleve minden részletet, akkor jogviták támadhatnak. Ki döntsön? A totalitárius államban nincsen bírói függetlenség, a „felperes”, az „alperes” és a „bíró” egyaránt a párttól függ; egyaránt alárendeltje a pártállami bürokrácia felső szintjeinek.

3. Az 1. pontban egy képzetelbeli politikusegyénről szoltam. A valóságban minden létező politikai vezetés tulajdonképpen koalíció. Ez a megállapítás még az egypártrendszerre is érvényes. Ezen belül is frakciók küzdenek egymással, hatalmi harc folyik. Egy-egy koalíció mindig ideiglenes és törekeny. Ennek következtében bármilyen szerződés jön is létre az államközpont és a vállalati vezetés között, annak kikényszerítése és újratárgyalásának feltételei alá vannak vetve a hatalmi harcnak. Szó sincs szolid állandóságról; ehelyett szeszélyes következetlenség tapasztalható. Még ha egy adott pillanatban a politikai koalíció tagjai meg is egyeztek a vállalati irányítással való viszony (a „szerződés”) feltételeiben, a megvalósítás a koalíción belüli harc mindenkori erőviszonyainak lesz alávetve.

4. A piaci szocializmus feltételezi a bürokrácia önmegtartóztatását. (A pártapparátcsikot beleérttem a bürokrácia aggregált fogalmába; a pártapparátus nemcsak része, hanem éppenséggel kemény magja a bürokráciának.) Arra számít, hogy bármekkora lesz is a bürokrácia hatalma, nem él vele, hanem átengedi a döntéseket a vállalati menedzsernek, valamint a vevő és az eladó piaci meg egyezéseinek.

Csakhogy a feltételezés hiú reményekre épül. Valójában szinte ellenállhatatlan a kísértés, hogy ha uralmi pozícióba kerülnek hatalomra éhes emberek, akkor hatalmukat fel is használják. Ráadásul, ez már amúgy is hagyományá és rutinná vált a klasszikus szocializmus korszakában; hozzászórtak mind a bürokraták, mind pedig az állampolgárok. Időnként már valósággal igénylik azok is, akik felett a hatalmat gyakorolják. Ha például hiány mutatkozik egy termékben

vagy szolgáltatásban, akkor azt várják, hogy a hatóság beavatkozzék és adminisztratív elosztást szervezzen meg.

Oscar Lange modellje két egyszerű szabály alkalmazására akart szorítkozni. A prototípus-tervrajz ennél sokkal több hatalmat szánt a bürokráciának, de határokat is szabott, előírván: hol végződik a bürokrácia, és hol kezdődik a piac szerepe. A valóságban azonban a bürokrácia állandóan átlépi e határokat. Milliő intervenció történik; mikroreguláció érvényesül.

A reformszocializmus vezetői újra és újra kérik a bürokráciát: ne akadályozza, hanem segítse elő a reformfolyamatot. Ez abszurd reménynek bizonyul, mert belső ellentmondást tartalmaz. A bürokrácia nem „segíthet”, mert pusztán léte képezi a piaci szocialista reform alapvető akadályát.

A bürokratikus apparátus növekedése nem állítható le egykönnyen, s még reménytelenebb a csökkenését elérni. Ha egyszer létrejött egy-egy bürokratikus pozíció, igen nehéznek bizonyul a felszámolása. Megfigyelhető a piaci szocialista reformkísérletekben, hogy a pártállami apparátus létszáma és összes kiadása nem csökken, sőt néhol még nő is.

Küzdelem folyik e reform keretében: harc a hatalomért, presztízsért, befolyásért, kiváltságokért. Minél nagyobb autonómiához jut az egyén, minél több kérdést dönt el az egyenlő partnerek között megkötött önkéntes szerződés, annál kisebb lesz a bürokrata hatalma. Saját érdekében áll tehát, hogy ellenálljon.

Tulajdonjogok és a puha költségvetési korlát

Ezen a helyen visszatérhetünk egy korábban érintett kérdésre, a megbízó—üggyvivő közötti „szerződésre”. Nemegyszer hallani a következő érvelést a piaci szocializmus eszméjének védelmében. A modern kapitalizmus már elválasztotta egymástól a tulajdont és a szabályozást. A nagy részvénytársaságban a tulajdon nagyszámú részvényesé, míg a szabályozás a vezető menedzserek kezében összpontosul. Az előbbi csoport a megbízó, az utóbbiak az általuk megbízott üggyvivők. Ha ez jól működik a kapitalizmusban, miért ne működhetne jól a piaci szocializmusban, még ha az utóbbiban az állam (illetve annak képviselőjében a kormányzat) is a tulajdonos? Hiszen a General Motors termelése feltehetően nem kisebb, mint mondjuk Albániaé vagy Mongóliaé?

Meggyőződésem, hogy ez az érvelés hibás analógiára épül. Kritikája olyan gondolatokon alapul, amelyet már az előző alfejezet vezetett be.

Alapvetően eltér a tulajdonosok *célja*. A General Motors részvényesei elsősorban pénzbeli nyereségre akarnak szert tenni, rövid és hosszú távon. Ezzel szemben a piaci szocializmus kormányzatának motivációja összetett, és végső soron politikai célokat szolgál.

Eltérőek a tulajdonos kezében lévő *eszközök* is. A General Motors részvényeseinek fő eszköze az anyagi jutalom vagy büntetés, végső fegyverük az elbocsátás. Nem rendelkeznek egy saját KGB felett... Ezzel szemben a totalitárius pártállam számtalan adminisztratív és ideológiai eszközzel rendelkezik, még ha ezek gyengültek is a klasszikus rendszer korszakához képest.

Ennek megfelelően az „üggyvivő” helyzete merőben eltérő a kétféle szerződés körülményei között. A General Motors menedzsere élhet a kilépés lehetőségével. (Hogy az amerikai autóipar példájánál maradjunk: közismert, hogy Iacocca kilépett a Fordtól, ahol konfliktusai voltak a fő részvényes Henry Forddal — és átment a konkurens Chryslerhez, ahol ő lett az első számú vezető.) A piaci szocializmus vállalati menedzsere számára nem áll nyitva igazi exit lehetőség, hiszen végső soron egyetlen munkaadó van csak, az állam. (Vagyis, a General Motors példájánál maradva, mintha átlépne a Buick-üzemből a Pontiac-üzembe, de megmaradna a GM állományában.) A menedzsert végigkíséri a személyzeti

dosszié — egy életen keresztül. A vezető menedzsereket nem kompetitív munka-piac allokálja, hanem a személyzeti osztályok átfogó hálózata jelöli ki a munkahelyüket. Ez a hálózat erősen központosított, és a párt, valamint a politikai rendőrség felügyelete alatt áll. Aki összevész a központosított bürokráciával, annak súlyosan romlanak vagy végképp elvesznek a karrieresélyei. Ha viszont jó a viszonya a párttal és a bürokratikus apparátus más ágazataival, akkor nyitva áll előtte számos más pálya is: lehet belőle pártfunkcionárius, magas állású köztisztviselő vagy diplomata.

Ez a helyzet határozza meg a megbízó—üggyvivő kapcsolatban az alárendelt üggyvivő motivációját: a legfontosabb a lojalitás a felettesek iránt, nem pedig az üzleti siker vagy a vevő iránti figyelem. A menedzser a bürokrácia része, a „nómenklatúra” tagja.

Ebből egyszerű következtetés adódik: *nincsen igazi decentralizáció magántulajdon nélkül*. Ez jól ismert tétel, amely Mises munkáiban kapott először nagy hangsúlyt, s később a „tulajdonjogok iskolája” fejtette ki részletesebben.¹³ A szocialista országok gyakorlati tapasztalata új, meggyőző bizonyítékokat szolgáltat a régi igazság alátámasztására. A piaci szocialista eszmék megvalósításának kísérletei igazolják: az állami tulajdon fennmaradása elkerülhetetlenül nagyfokú centralizációt konzervál.

Vegyük tüzetesebben szemügyre a különböző tulajdonjogokat!

a) *Jövedelem*. A kapitalista részvénytársaságban a költségek és közterhek levonása után fennmaradó reziduális jövedelem egyértelműen a részvényeseket illeti meg. Noha vannak intézményi tulajdonosok is, a részvények számottevő része egyének kezében van, akiknek közvetlen *személyes* érdekeltségük van. Ezzel szemben a piaci szocializmus vállalata esetében ez a jövedelem az államkincstárba folyik be, amely tökéletesen *személytelen*. Még ha különböző ösztönzési sémák át is engednék a reziduális jövedelem egy részét a menedzsereknek, ez a részarány bizonytalan és állandó alku tárgya.

b) *Elidegenítés*. A kapitalista részvénytársaság esetében a tulajdonjog transzferálható. Ezzel szemben a piaci szocialista vállalat tulajdona nem idegeníthető el; törvény szabta korlátok lehetetlenné teszik az eladását.

c) *Szabályozás*. Ennek számottevő része áttevődik a központtól a vállalati menedzserekhez. A jogok azonban nem válnak el világosan, hiszen a központ továbbra is sokféle formában szabályozó tevékenységet fejt ki. Alkudozásoktól függ, hogy egy-egy adott pillanatban miképpen határolódik el egymástól a felsőbb állami szervek és a vállalati menedzserek hatásköre.

Hiányzik a tulajdonjogok világos és tiszta kijelölése. Ez a helyzet megértésének kulcsa: minden döntés alkalmi tárgyalásokon alapul a bürokrácia felsőbb szintjei és a vállalati menedzserek között. Nem egyértelműek az alkupozíciók. A felsőbb bürokratikus szervek egyszerre erősek és gyengék. Erősek, mert az államhatalom minden eszköze rendelkezésükre áll, és gyengék, mert immár nem nyúlhatnak a terror szélsőséges eszközeihez. De a vállalati menedzserek is egyszerre erősek és gyengék. Erősek, mert zsarolhatnak: „termékük nélkülözhetetlen a hiánygazdaságban”, „nem bocsáthatjuk el a dolgozóinkat”. De gyengék is, mert karrierjük feletteseik jóindulatától függ.

Ez az a helyzet, amelyben kialakul a *puha költségvetési korlát* szindrómája.¹⁴ Amint korábban említettem: a tervrajz deklarálja, hogy a profit a vállalat leg-

¹³ Lásd *L. von Mises* [1920], (1935), továbbá *A. A. Alchian* [1965], [1974] és *A. A. Alchian—H. Demsetz* [1972]. *G. W. Nutter* [1968] tanulmányának címe tömören összefoglalja az álláspontot: „Piacok tulajdon nélkül: A nagy illúzió” (*Markets without Property: A Grand Illusion*).

¹⁴ A fogalmat a *A hiány* című [1980] könyvem vezette be; részletesebb magyarázatát lásd az 1986-os cikkemben, valamint az [1992] könyv 8. és 21. fejezetében.

főbb sikermutatója. Ezt azonban nem veszik komolyan. Az adott politikai struktúrában és az állami tulajdon dominanciája mellett szükségképpen megjelenik a költségvetési korlát puhasága. Az állam nem hagyhatja tönkremenni a fizetéseképtelen vállalatot, hanem ki kell húznia azt a bajból. Ez közvetlenül levezethető mindabból, amit az előzőekben a pártállam és az állami vállalat viszonyáról kifejtettem.

A magántulajdon a kemény költségvetési korlát nélkülözhetetlen feltétele. A magántulajdonost sorsára lehet bízni — ez az ő baja, s nem az államé. A korlát felpuhulása az állam mély involválódásának következménye, hiszen végül is az állam viseli a felelősséget a vállalat sorsáért.

Társadalmi fegyelem

A társadalmat keresztül-kasul átszövő alkudozás összefügg egy másik figyelemre méltó problémával, a társadalmi fegyelemmel.

Bármely komplex koordináció hatékony megvalósulása fegyelmet követel; nélkülözhetetlen a pozitív és negatív ösztönzés, a „répa és a bot” kombinációja.

Fegyelemre van szükség a munkavégzés során, a munkaidő jó kihasználásának, a technológiai utasítások betartásának és a különböző munkafolyamatok közti kooperációnak a biztosítására.

Fegyelemre van szükség a bérezésben, mert különben elszakadhat a bér a tényleges teljesítménytől, amelynek káros mikro- és makrogazdasági következményei lennének.

Fegyelemre van szükség a pénzügyi szférában. Ez a sokrétű követelmény egyebek között azt is magában foglalja, hogy a tartósan veszteséges vállalatoknak tönkre kell menniök, mert életben maradásuk csak növelné a társadalmi költségeket.

A klasszikus szocializmus parancsokra, kötelező tervutasításokra és az engedelmesség kegyetlen kikényszerítésére épül. A fegyelem betartásáért, a párt és az állam iránti lojalitásért jutalom jár, de a fegyelem megsértését súlyosan megtorolják.

A kapitalizmus piaci fegyelmet alakít ki, főképpen gazdasági eszközökkel. A munkafegyelmet a kifinomult bérezési sémák mellett elsősorban az elbocsátástól és a munkanélküliségtől való fenyegetettség tudata erősíti meg. A bér-fegyelem biztosítása a tulajdonos saját érdeke, hiszen a teljesítmény által nem indokolt többletbér végső soron a tulajdonosok zsebéből folyik ki. A pénzügyi fegyelmet a vállalati szférában elsősorban a kemény költségvetési korlát kényszeríti ki; a bajba jutott vállalatot nem húzza ki a csávából adók elengedésével vagy támogatásokkal az állam, sem pedig puha hitelekkel a bankrendszer.¹⁵

A piaci szocializmus irányába mutató reform feladja a parancsgazdaság fegyelmét — anélkül, hogy bevezetné az igazi, a piaci fegyelmet. Nemcsak a költségvetési korlát puha; a fegyelmezés minden egyéb formája is fellazul. A fellettes és a beosztottja cinkosan összekacsint, amikor együttesen megsértik a törvényt. A felügyelők becsukják a szemüket a lasaságok és fegyelemsértések láttán. Elvész a törvény és a szabály tekintélye.

¹⁵ A modern kapitalizmusban, sokféle tényező hatására, megjelennek a puha költségvetési korlát szindrómájának egyes tünetei is: sor kerül fizetéseképtelen vállalatok, sőt egész szektorok kisegítésére. Vitatható, mennyiben elkerülhetetlen ez a jelenség, s milyen mértékben jár a pénzügyi fegyelem aláásával, és ezzel együtt mindazon káros következményekkel, amelyeket jól ismerünk a szocialista országok tapasztalatából.

A fegyelem bomlása is vétkes abban, hogy mikroszinten alacsony a hatékonyság. Makroszinten pedig ez a makro-egyensúlyzavarok egyik fő oka, mert hozzájárul a bérek elszaladásához, az állam túlköltekezéséhez, a könnyelműen osztogatott és soha vissza nem követelt hitelek gyakorlatához. Mindezek a jelenségek pedig végső soron inflációt, elköltetlen pénzmennyiséget (monetary overhang) és eladósodást idéznek elő.

Belépés, kilépés és természetes kiválasztódás

A piaci szocializmus eddigi elemzésében adottnak vettük a vállalati szektor összetételét. Valójában a nagyszámú vállalatból álló sokaság nem állandó. Rendkívül fontos, melyek a belépés és a kilépés, a születés és a halál szabályosságai.

A kapitalizmus egyik nagy erénye a szabad belépés minden területre, ahol azt monopóliumok nem akadályozzák. Az alkalom hívja életre a vállalkozást. A schumpeteri értelemben vett vállalkozó egyesíti tehetségét a hitelező anyagi erőforrásaival.¹⁶ A kölcsöntőke sokféle forrásból eredhet. A vállalkozás pénzügyi háttérrel rendelkező ágazatként működő bankszektor, a decentralizált tőke- és pénzpiac.

A piaci szocializmus ebben a tekintetben kevésbé különbözik a klasszikus szocializmustól. A belépést bürokratikus döntés írja elő. A vállalatalapítás a bürokrácia feladata és kiváltsága. Erős monopolista tendencia érvényesül; ki teremtené meg önszántából saját versenytársait? A verseny és a szabad belépés joga elválaszthatatlan egymástól — s éppen ez hiányzik a piaci szocializmusból.

Hasonló a helyzet a kilépés oldalán. Ahol kemény a költségvetési korlát, ott a veszteséges vállalat nem képes a túlélésre. Ez feltétel nélkül fennáll a részvénytársasági szektoron kívül működő, rendszerint kis- vagy közepes méretű vállalatok esetére. Ezek körében igen magas a kilépési hányad; sok országban évenként kiesik e vállalatok 20-30 százaléka. A részvénytársasági szektorban jóval kisebb ez az arány. De azért itt is hasonló szelektív hatást fejt ki a részvénytulajdon feletti uralom megragadásának (corporate take-over) mechanizmusa. Ahol a korábbi vezetés nem volt képes kihozni a vállalatból a maximális nyereséget, a potenciális új tulajdonosok a részvények feletti uralom megragadásával új profitszerzési lehetőséget remélnek. Ez többnyire a korábbi vezetés agresszív leváltásához vezet.

A puha költségvetési korlátú gazdaságban nem érvényesülnek e szigorú szelektációs elvek. A profit bürokratikus újraelosztása megy végbe; az erősebb vállalatok elveszik és a gyengébbek segélyezésére fordítják. Az állam már befektetett a meglévő vállalatba és ezért érdekelt annak túlélésében.¹⁷ A kilépés aránylag ritka, s ha egyáltalán sor kerül rá, akkor önkényes bürokratikus határozat írja elő.

A belépés és a kilépés kialakult szabályainak együttes hatása: nem bontakozik ki rivalizálás. Itt röviden visszatérek a korábban többször tárgyalt kérdésre: lehet-e hatékony „szerződést” kötni az államközpont és a vállalati menedzser között. A már eddig elhangzott ellenérvek mellé most egy újabb sorakozik fel. Ahhoz, hogy a „megbízó” (értsd: az államközpont) értékelhesse az „ügyszívők” (a jelen kontextusban: a vállalatvezetők) teljesítményét, össze kell hasonlítani egymással a vállalatokat. Ehhez viszont szabad belépés és verseny kell,

¹⁶ „A kapitalizmus a magántulajdonos gazdaságnak az a formája, amelyben az újításokat kölcsönzött pénzzel vezetik be”, írja *J. E. Schumpeter* [1939] (Vol. I, 223. o.).

¹⁷ Ezt a mechanizmust formalizálja és a negatív következményeket szemléletesen mutatja be *M. Dewatripont—E. Maskin* [1990]. A jelenségnek az innovációra gyakorolt hatását elemzi *Y. Qian—C. Xu* [1991].

amely nemcsak papírjelentések útján értékel, hanem összemérést hajt végre, igazi nyertesekkel és vesztesekkel.¹⁸

Ha nincs szabad belépés, és elmarad a verseny veszteseinek kilépése, akkor nem valósulhat meg a Schumpeter által oly fontosnak tartott „teremtő rombolás”. Az egyszer kialakult termelési szerkezet megfagy. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy alacsony a hatékonyság és gyenge a termelési teljesítmény.

Összefoglalva, sokféle érv támasztja alá a tanulmány fő tételét, amely szerint a piaci szocializmus nem a tervrajz vagy a végrehajtás gyengeségei miatt szenvedett kudarcot. Amennyiben a politikai-társadalmi rendszer néhány fundamentális vonása fennmarad, nevezetesen megmarad a kommunista párt politikai monopóliuma és az állami tulajdon dominanciája, reménytelen egy valóban hatékony gazdaság kifejlődése. „Beépített” instabilitás érvényesül. A kísérlet előbb-utóbb összeomlik.

A csalódásból okulva: az ismeretelméleti és etikai nézőpont

A megértés folyamatának megértése

A piaci szocializmussal szemben ebben a tanulmányban felhozott érvek egy része már ismeretes volt jóval a kelet-európai rendszer összeomlása előtt. Már korábban utaltam Misesre, Hayekre és a tulajdonjogok iskolájának képviselőire, akiknek írásaiban számos, ma is érvényes ellenvetés hangzott el. Miért talált süket fülekre a figyelmeztetés Kelet-Európában? Miért nem szívlelték meg a kritikusok szavát a reformpolitikuskok és a reformközgazdászok? E kérdések mögött egy tágabb probléma húzódik meg: melyek a felvilágosítás és racionális érvelés korlátai.

Önéletrajzi elemek is megjelennek írásomnak ebben a részében; az önvizsgálat hozzájárul az elemzéshez. Irigylem azokat, akik attól fogva, hogy az élet kérdésein gondolkodni kezdtek, haláluk napjáig sohasem változtattak világnézetükön. Ez bizonyára nem ritka az aránylag stabil társadalmakban, de sokkal nehezebb Kelet-Európa súlyos bajokkal küzdő tájain. Sokan, még azok is, akik egy életen át azonos alapvető etikai értékeket kívántak szolgálni, kénytelenek voltak módosítani filozófiájukat, egyszer vagy talán többször, megrázkódtató élmények és a társadalmi környezet drámai változásainak hatására.

Mindenki életrajzához hozzátartozik személyes nézeteinek története: mikor milyen doktrínákat tekintett sajátjának? Mely periódusban volt (ha ugyan volt) hithű marxista? Mikor vált a reform, esetleg éppenséggel a piaci szocializmus hívévé, és mikor adta fel a reményt a szocialista rendszer megreformálhatóságában (ha ugyan keresztülment ezen a fázison is)? A további tárgyalásban nem foglalkozom azzal, hogy mi magyarázza meg a hit, a kiábrándulás és a felvilágosodás dinamikájának eltéréseit a különböző *egyének* között. Az engem foglalkoztató kérdés inkább az, hogy mi motiválta a reformpolitikuskok és reformközgazdászok *nagy csoportjait* arra, hogy a piaci szocializmus érdekében tevékenykedjenek? Mi vonzotta őket ehhez az eszméhez, és mi taszította el tőle? Akárcsak a tanulmány első felében, most sem az egyedi esetekkel, hanem egy *prototípus* szellem-történettel foglalkozom, egy intellektuális mozgalom és a mozgalmat erjesztő erkölcsi és politikai meggyőződés általános képleteivel.

¹⁸ Noha a tanulmány nem foglalkozik az árak kérdésével, ezen a helyen mégis meg kell említeni: a vállalati teljesítményeket összehasonlító papírjelentések már csak azért is használhatatlanok, mert torz és irracionális árak felhasználásával állították össze őket.

Még ma is aktuális ez a kérdés, mert a történelmi kudarc ellenére maga az eszme nem párolgott el, hanem továbbra is sokakra hat. S minél nagyobb nehézségek mutatkoznak a szocializmusról a kapitalizmusra való áttérésben, annál inkább erősödhet a piaci szocialista eszmekör befolyása.

Küzdelem a marxizmussal

A kelet-európai reformpolitikusok és reformközgazdászok a marxista intellektuális hagyománya szellemében nevelkedtek: *A tőke* volt a bibliájuk. A piaci szocializmus elfogadása tökéletesen idegen a marxizmus szellemétől. Marx elismerte, hogy a kapitalista gazdaságban szervezethez és magas fokú hatékonyság tapasztalható az üzemen belül, de hangsúlyozta: az üzemen kívül, az üzemeket összekapcsoló piacon teljes anarchia uralkodik.¹⁹ A piac e felfogás szerint gyengén működő, vak koordinációs mechanizmus, amely utólagosan reagál a jelzésekre. Ezért a felsőbbrendű szocialista társadalomnak a piacot tudatos tervezéssel kell felváltania, amely előzetes jelzésekhez igazodik.

Nem csupán racionális érvek terjedtek el a piac ellen. Indoktrináció ment végbe, amely mélyen hatott a metaracionális érzelmi világra is, és piacellenes előítéleteket alakított ki. Az igazi marxista gyanakodva és megvetéssel tekint a piacra. A magántulajdont egyebek között azért is fel kell számolni, hogy ily módon megszabadulhasson az ember a piac nyűgétől.

Nagy erőfeszítést igényel ennek az előítéletnek a leküzdése. Sokan a korábban dogmatikus marxisták közül sohasem gyűrték le elfogultságukat. Példa erre az, hogy a reformfolyamat közben is mennyire gyakran kelnek ki a „spekulánsok”, „nyerészkedők” és „feketézők” ellen.

Az ellenszenv dacára, a piaci szocializmus megfelelő engedménynek tűnt sok reformra hajlandó kommunista politikus számára. Fenn akarták tartani a korábbi hatalmi struktúrát, a kommunista párt politikai monopóliumát, mert egy leninista számára ez a legfontosabb ügy.²⁰ Ezenfelül meg akarják őrizni az állami tulajdon dominanciáját. A szocializmus e két vonása nem csupán instrumentális értékű a kommunista értékrendben; nemcsak valami más, végső cél, például a nép jólétének vagy az emberiség boldogságának szolgálatában áll, hanem önmagában való benső (intrinsic) értékkel bír. Ezek nélkülözhetetlen tulajdonságai egy rendszernek, ha önmagát szocialistának kívánja tartani. Ilyenformán a piaci szocializmus ígéretes kombinációja a szocializmusnak és a kapitalizmusnak: uralkodó szerep jut a fundamentális szocialista vonásoknak a hatalmi struktúrában és a tulajdonviszonyokban, és ehhez hozzáadódik egy kis injekció a kapitalizmusból, nevezetesen a piac némi befolyása a koordinációra. Ez az új elegy javítaná a hatékonyságot, anélkül, hogy feladná a szocializmust.²¹ Politikusok és közgazdászok *naïv reformernek* minősíthetők, amíg hisznek e kombináció lehetőségében.

¹⁹ „... a tőkésék között, akik csak mint árubirtokosok lépnek szembe egymással, a legteljesebb anarchia uralkodik...” — írja *Marx* A tőkében. [1867–94] (1974, 51. fejezet, 830. o.).

²⁰ Sztálin Lenin kijelentését idézi: „A forradalom alapkérdése a hatalom kérdése”, majd a következőket fűzi hozzá: „A hatalom megragadása csak a dolog kezdete... az a fő, hogy a hatalmat meg lehessen tartani, megerősíteni, legyőzhetővé tenni.” *J. V. Sztálin* [1924] (1949, 39. o.).

²¹ Szemléltetésül idézetek Gorbacsovtól: „Röviden, a tervezés előnyeit egyre növekvő mértékben összekapcsoljuk a szocialista piac ösztönző tényezőivel. De mindez a szocialista célok és gazdálkodási elvek medrében valósul meg.” *M. Sz. Gorbacsov* [1987] (84. o.). Vagy egy későbbi idézet: „A piacgazdaság előnyei az egész világon bebizonyosodtak... éppen a szabályozott piacgazdaság az, amely lehetővé teszi a nemzeti vagyon növelését... és természetesen, a mi kezünkben van az államhatalom...” Izvesztyija, 1990. július 11, 2. o.

A reformerek tábora felbomlott egymással szemben álló csoportokra, amikor mindinkább kiderült: *vagy-vagy*. *Vagy* szocializmus a kommunista párt uralma és az állami tulajdon túlsúlya mellett, *vagy* igazi piacgazdaság.

Kompatibilitás a walrasi eszmékkel

Térjünk át egy másik szellemi áramlatra, a walrasi közgazdasági gondolatra.²² Több csoportot kell szem előtt tartanunk ezzel kapcsolatban: 1. Kelet-Európában azok a közgazdászok, akiknél konverzió ment végbe, s áttértek a marxizmusról a modern nyugati közgazdasági eszmékre; 2. ugyancsak Kelet-Európában az a kisszámú, főképpen az idősebb nemzedékhez tartozó közgazdász, aki sohasem ment keresztül marxista fázison, és végül 3. azok a nyugati közgazdászok, akik érdeklődtek a piaci szocializmus iránt.

A Lange-típusú normatív elmélet nagy vonzereje abban áll, hogy kényelmesen illeszkedik bele a walrasi hagyományba, és szépen kombinálható (nem a valóságban, hanem szellemi síkon) néhány szocialisztikus eszmével, például az állami redisztribúció útján elérendő egyenlőbb jövedelemelosztással. Még a tulajdon kérdése is mellőzhető. Ami igazán számít, az nem a tulajdonjog, hanem a játékszabályok helyes megállapítása, valamint a menedzserekkel kötött szerződések helyes kialakítása, ami végül is elvezet a megfelelő motivációhoz és a racionális árakhoz. A tanulmány első része már kifejtette ennek a nézetnek a fogytékosságait. A walrasi modell, s annak legtöbb későbbi változata, ideértve a Lange-típusú modellt is, csodás intellektuális gépezet — társadalmi-politikai vákuumba helyezve. Olyan építmény, amely alól hiányzik, megalapozásként, *a politikai-társadalmi-gazdasági rendet elemző pozitív elmélet*. A walrasi közgazdaságtan, valamint a vele rokon újabb elméleti, matematikai-közgazdasági irányzatok — a játékelmélet, a szerződéselmélet, a szervezetelmélet — rendkívül nagyerejű elemzési eszközök. Segítségükkel éles és releváns eredményekhez juthat el a kutató — feltéve, hogy helyes társadalmi elméletre építi a munkát. Viszont félrevezető következtetésekhez juthat, ha hibás társadalmi elméletből indul ki; s most ebből a szempontból közömbös, vajon explicite kifejtik-e a társadalomelméleti kiindulópontokat, vagy azok csak hallgatólágosan jelennek meg a modellkonstrukció hátterében.

Vákuumról szoltam az imént, mert a Lange-modellből hiányzanak a többi között a következő — egy teljesebb elmülethez nélkülözhetetlen — elemek:

— az aktorok társadalmi-politikai környezetének, a viselkedésüket befolyásoló intézményeknek a megértése;

— az államnak mint a rendszer endogén alkotóelemének beépítése a gazdaság átfogó elmületébe;

— annak tisztázása, hogyan határozzák meg a társadalmi adottságok a döntéshozók preferenciáit, és e preferenciák változásait; a döntési rutinokat; a cselekmények politikai és társadalmi korlátait, mennyiben magyarázza meg a társadalmi helyzet az egyének vagy csoportok céljait?

A társadalmi-gazdasági rend e vonásainak megmagyarázásában az osztrák iskola kétségkívül gazdagabb ismereteket nyújt, mint a walrasi elmélet steril alkalmazása — de még mindig nem elég gazdag. Sokat tanulhatunk Marxtól, ha a gazdasági rend pozitív magyarázó elmületét kutatjuk. (Elismerem: sajátos társítás Marx és Hayek nevét egyszerre említeni . . .) A közgazdászoknak sokkal inkább hasznosítania kellene mindazt a tudást, amelyet napjaink szociológiája,

²² Szándékosan kerülöm ebben az összefüggésben a „neoklasszikus” jelzót, mert szeretném nyitva hagyni a kérdést, vajon az osztrák iskola (s ezen belül a témámmal kapcsolatban kiemelkedő szerepet játszó Mises és Hayek) a neoklasszikus áramlaton belül van-e, vagy azon kívül.

politikatudománya, szociálpszichológiája és történettudománya felhalmozott. Minderre szükségünk van ahhoz, hogy helyes normatív következtetéseket vonhassunk le.

Nincsen semmi baj a walrasi iskola eszköztárával, vagy még tágabban fogalmazva, a neoklasszikus iskola elemzési módszereivel, amíg kellő gonddal és körültekintéssel bánunk velük. Fennáll azonban a veszély könnyelmű használatukra; kísértést jelenthetnek helytelen *kutatási stratégia* alkalmazására. A kutatást sohasem lenne szabad formális elemzéssel *kezdeni*. Az elinduláshoz meg kell fogalmazni a helyes kérdésfeltevést; józan feltevéseket és józannak ígérkező sejtéseket kell kidolgozni. A hibás kutatási stratégia kevésbé kockázatos a „kis” kérdések kutatásakor, különösen, ha azok megfigyelhető és ismétlődő tényekhez kapcsolódnak. Ezekben az esetekben egyszerű az elmélet és a gyakorlat konfrontálása, ami mégóv a súlyos tévedésektől. Veszélyesebb, ha „nagy” és ritkán ismétlődő problémával foglalkozunk. Még ennél is kockázatosabb, a szó szoros értelmében életveszélyes, ha soha vissza nem térő, óriás horderejű jövőendő eseményt vizsgálunk, mint amilyen egész társadalmak átalakítása. Igen ártalmas lehet, ha az elemzést a „közepén” kezdjük, precíz formalizálással, mielőtt még alaposan végiggondoltuk volna valamennyi releváns politikai, szociológiai és pszichológiai feltevést és implikációt.

Hadd tegyek itt egy személyes kitérőt: éppen a fenti gondolatok inspiráltak *Anti-Equilibrium* [1971] című könyvem megírására. Mai szemmel úgy látom, hogy túl élesen vetettem el olyan elemzési eszközöket, amelyek tulajdonképpen jó szolgálatot tehetnek, ha kellő elővigyázatossággal alkalmazzák őket. Nem volt elég bizalmam a walrasi iskola önmegújító képességében, holott azóta prominens tagjai nagyot haladtak előre eszköztáruk gazdagításában és modelljeik realizmusának továbbfejlesztésében. De ma is úgy érzem, hogy sok jogos elem volt akkori keserű szemrehányásaimban. Amikor a könyvet írtam, eléggé elterjedt volt a fentiekben körvonalazott szűk látókörű, technicista kutatási stratégia, nevezetesen a kutatás elkezde a megismerési folyamat „közepén”, a formális modell megszerkesztésével. A valóságos társadalom működésére vonatkozó ismeretek szegényessége gyakran vezetett téves álláspontokhoz. Ehhez még hozzátehetném: talán most sem ritka még ez a megközelítés. Még mindig mesterséges fal húzódik az „institucionalisták” és az „analitikus közgazdászok” között; a két csoport hajlamos kölcsönös bizalmatlansággal méregetni egymást, holott ez kárt okoz mindkét megközelítés alkalmazása során.

Amennyire meg tudom állapítani, az intellektuális kényelem (kapcsold össze a walrasi gondolkodást szocialisztikus elosztási elvekkel) még mindig hatást gyakorol sok közgazdász gondolkodására. Azt kérem kollégáimtól, hogy nézzenek szembe a kelet-európai tapasztalattal, különösen annak politikai, társadalmi és pszichológiai aspektusaival — ez talán arra készítheti őket, hogy felülvizsgálják a piaci szocializmus eszméjéhez való ragaszkodásukat.

Három téveszme

Szorosan összefügg az előző alfejezetben kifejtett témával három téveszme, amelylyel vitatkozni szeretnék.

1. Schumpeter úttörő elmélete a vállalkozó szerepéről²³ nagy jelentőségű a jelen tanulmány tárgya, a piaci szocializmus szempontjából is. (Lásd a belépés, kilépés és természetes szelekció szerepéről szóló alfejezetet.) Amikor a walrasi ihletésű normatív elméletet kidolgozták, mellőzték azt a kérdést: vajon hogyan megy majd végbe a Lange-gazdaságban a „teremtő rombolás”, a túlhaladott

²³ Lásd *J. A. Schumpeter* [1911], (1980).

technológia és szervezés felszámolása, és forradalmian új termékek, technológiák, szervezési formák életre hívása.

Később Schumpeter messzemenő következtetéseket vont le korábbi elméle-téből és más megfigyelésekből a kapitalizmus és a szocializmus jövőjére vonat-kozáon.²⁴ Megkísérlem — némi egyszerűsítéssel — összefoglalni a gondolatmenetét. A modern kapitalizmusban a nagy korporációk, köztük a monopolvállalatok játsszák a főszerepet. Ezek eléggé nagymértékben bürokratizálódott intézmények. A vállalkozó szerepe meggyengült. Szerepkörét, elsősorban az újítások területén, képes átvenni a bürokratikus monopolvállalat. S ha már ez a helyzet (tehát maga a kapitalizmus is bürokratizálódik), s ha Lange amúgy is bebizonyította, hogy a piaci szocializmus működésképes és hatékony — legjobb tudomásul venni, hogy a szocializmus felváltja a kapitalizmust. Ez előre látható, s ha nem is örülünk neki, nem kell ellenezni.

Schumpeternek ez a jövendölése azóta is viták tárgya.²⁵ Meggyőződésem, hogy Schumpeternek ez a gondolatmenete hibás.

Először, a Schumpeter által adott jellemzés a modern kapitalizmusról egy-oldalú és túlzott. A korai Schumpeter „vállalkozója”, szerencsére, korántsem tűnt el a modern kapitalizmus világából. Ellenkezőleg, sokszor éppen az újítás faltörő kosaiként fellépő vállalkozók készítenek a lomhaságra hajlamos nagy korporációkat is a megújulásra. Gondoljunk csak arra a szerepre, amelyet a Microsoft vagy az Apple alapítói és más, kezdetben kicsiny vállalkozások ját-szottak például a majdnem-egyeduralkodó IBM-mel szemben a számítógépipar forradalmasításában. Igaz, erős bürokratikus tendenciák mutatkoznak; nagyon megnőtt az állam szerepe. De éppen a magamfajta ember, aki saját tapasztalatá-ból megtanulta, milyen az, amikor egy rendszer *igazán* elbürokratizálódik, talán jobban érzekei, hogy ez a bürokratizálási folyamat nem haladt nagyon messzire. A mai fejlett kapitalizmus alapján véve decentralizált, versenyző piaci magán-gazdaság maradt.

Másodsor, a megvalósult piaci szocializmus nem elégíti ki Lange és a késői Schumpeter várakozásait — amint azt a tanulmány első fele igyekezett bizo-nyítani. Ötven évvel Schumpeter könyve után a történelem megcáfolta a jöven-dölést: nem a szocializmus váltja fel a kapitalizmust, hanem ellenkezőleg, a kapitalizmus hódít vissza korábban elveszített területeket, amelyeket hosszú ideig a klasszikus szocializmus uralt, s amelyeket csak ideiglenesen tudtak meg-szállni a piaci szocialista kísérletek.

2. A reformközgazdászok egy része, aki járatos a modern nyugati elmélet-ben, a következők miatt rokonszenvezik a piaci szocializmus gondolatával.

Közismert, hogy a korlátozás nélküli piaci magángazdaság működésében sokféle fogyatékoság mutatkozik. Gondoljunk az externalítások, a közjavak, a monopólium problémáira vagy a jövedelemelosztással kapcsolatos bajokra. Ugyancsak közismert a tervezés és a túlközpontosított állami szabályozás sokféle negatív hatása. Az előbbi jelenségekkel kapcsolatban a piac kudarcairól, utób-biakkal kapcsolatban pedig a tervezés kudarcairól szoktak beszélni.

Nos, a piaci szocializmus vonzó komplementaritást helyez kilátásba. A terve-zés és a piac egymás mellett békésen megférve, egymás vadhajtasait nyesegetik. Egyfelől: a központi hatóságok korrigáló célzattal avatkoznak be, ha a piac hibázik. És megfordítva, a piac és a részleges decentralizálás megakadályozza, hogy az állam túlságosan bürokratikussá váljék.²⁶

²⁴ J. A. Schumpeter [1942] (1976).

²⁵ Lásd például a *Capitalism, Socialism and Democracy* megjelenésének 40. év-fordulójára kiadott kötetet, A. Heertje (szerk.) [1981].

²⁶ Ez a gondolat megjelent *Anti-Equilibrium* [1971] (357–366. o.) c. könyvem-ben is.

A kelet-európai piaci szocialista reformok nem hozták létre ezt az ígéretes komplementaritást. A piaci kudarcok fennmaradtak: káros externalitások (lég- és vízszennyezés, környezetrombolás, túlzásfoltosság); állami óriásvállalatok monopóliumhelyzete; méltánytalan jövedelemeloszlás. Ugyanakkor a piac vitalitása képtelen kifejlődni, mert elfojtja a bürokrácia, amely ott is beavatkozik, ahol a piac nem vall csődöt.

3. Sok hamis illúzió él a „system design” és „system engineering” lehetőségeivel kapcsolatban. Van, aki úgy gondolja: ez nem csupán egy-egy vállalatnál vagy esetleg egy szűkebb szektoron belül lehetséges, hanem nemzeti méretekben is megvalósítható. Módszeresen végig kell gondolni a leginkább megfelelő szervezeti formákat és működési szabályokat. Ha azután a jó szándékú és bölcs kormányzat kezébe adják ezeket, az majd gondoskodik eredményes bevezetésükről.

A valóságban másképpen mennek a dolgok. Csak olyan szabályok képesek hatást gyakorolni, amelyek összeférnek a kormány és a társadalom természetével. Ha nem ilyenek, akkor a társadalom kiveti őket magából. Noha maga a jelenség — a rendszer elemei közötti kompatibilitás és koherencia szükségessége — ismert, a tudomány még adós a részletes tisztázással. Az ösztönzők kompatibilitásával foglalkozó matematikai-közgazdasági kutatások sokat ígérőek ugyan, de a probléma feltárásának még az elején tartanak. Egyelőre nem kapcsolódtak még eléggé össze a társadalom és az egyén viselkedésének nem formalizált, empirikus kutatásaival.

A társadalmi intézmények számottevő része *evolutív* úton jön létre. Itt is természetes szelekció megy végbe. Nagyszámú mutáció tűnik fel; a keletkező új intézmények, szervezetek és szabályok egy része életképesnek mutatkozik, mások eltűnnek. A piaci szocializmus egyik veleszületett gyengesége az, hogy mesterséges agyszülemény; Hayek kifejezésével: konstruktivista képződmény.²⁷ Nemcsak a tiszta elméleti modell és később a tervrajz volt mesterséges, hanem nagyon sok kormányzati intézkedést is ráerőltettek az emberekre.

Szemléltetésképpen emlékeztetek a tanulmány első felében tárgyalt egyik problémára. A piaci szocializmus feltételezi: a vállalat úgy viselkedik, *mintha* profitot maximalizálna. Ha ez így van, akkor a vállalat jól kalibrált állami dotációkkal, adóengedménnyel, a vállalat számára kedvezően megállapított, magas profitot hozó adminisztratív árral, kedvezményes kamatfeltételek mellett adott hitellel rávehető a központ által kívánt akciókra. Hasonlóképpen jól kalibrált adókkal, a vállalat számára kedvezőtlenül megszabott árral, magas hitelkamattal visszaretenthető a központ által ellenzett akcióktól. Igen, de erre a hatásra építve mindegyik hatóság kialakítja a maga ösztönző- elrettentő sémáit. A magyar piaci szocialista kísérlet vége felé már 200-féle speciális adó sújtotta és támogatás segítette az állami vállalatot. Végeredményben egy-egy ösztönzési séma hatását ellensúlyozta a többi séma. A vállalat nem úgy reagált a zsinórok húzogatóására, mint az engedelmes bábu, mert a sokfelől rángatott zsinórok összeakadtak. Ezzel együtt pedig a profit-ösztönzés is elvesztette a hatását, mert a piaci siker vagy kudarc pénzügyi hatását letompították a testreszabott adók, támogatások és más beavatkozások az árak és a vállalati pénzügyek alakulásába. A vállalat nem a szabad szerződések természetes környezetében tevékenykedett, hanem a bürokratikus intézkedések teremtette mesterséges közegben.

A mesterséges képződmények elleni érvek nem foglalják magukban azt az ajánlást, hogy az állam és a politikai mozgalmak passzívan szemléljék a társadalmi evolúciót. Szükség van az aktivitásukra — feltéve, hogy a természetes úton létrejövő egészséges tendenciákat erősítik, nem pedig hivatali irodákban kitalált konstrukciókat kényszerítenek rá a társadalomra.

²⁷ Lásd *L. von Mises* [1981] és *F. A. Hayek* [1960], [1989].

A gazdasági rendszer demokratikus megválasztása

Itt eljutottunk a rendszer *megválasztásának* kérdéséhez. A bevezetőben különbséget tettem aközött, hogy a kapitalizmus vagy a klasszikus szocializmus helyébe kíván-e valaki piaci szocializmust létrehozni. Bármely politikus vagy közgazdász magától értetődő joga a piaci szocializmust ajánlani a kapitalizmus helyébe, vagy annak megreformálására, ha ez a meggyőződése, feltéve, hogy ezt demokratikus parlamenti eszközökkel kívánja elérni. A piaci szocializmust bevezetni kívánó párt induljon a választásokon, s ha győz, akkor fogadtassa el, a demokratikus alkotmánynak megfelelően, az erre vonatkozó törvényeket. Noha én nem szavaznék erre a pártra, ez érvelésem szempontjából közömbös — teljes mértékben elismerem ilyen párt megalakulásának és politikai szervezkedésének törvényességét.

Csakhogy Kelet-Európáról szólva megint csak fel kell vetni a „honnét hova?” kérdést. Ahol a piaci szocializmus eszméje felülkerekedett, ott sem az eszmék szabad versenyében győzött. Az történt, hogy a kommunista párt éppen uralomra jutott csoportja elfogadta ezt a gondolatot, és utána ráerőltette a társadalomra. Igaz, bevezetése kevésbé brutális eszközökkel történt, mint korábban a gyárak konfiskálása vagy a tömeges kollektivizálás. Mindazonáltal mégiscsak kormányzati határozattal vezették be; ismét a „kényszerboldogítás” egy esetével állunk szemben. Az uralkodó csoport úgy gondolja: ez szolgálja a nép javát, tehát hadd kapja meg ezt a nép.

Sok közgazdász-reformer hosszú időn át nem is gondolta végig a problémának ezt az oldalát. Magától értetődőnek látszott, hogy a pártállam uralkodó elitjének kell döntenie. Azt kell tehát meggyőzni (vagy személyi összetételében megváltoztatni) ahhoz, hogy a reformeszmé megvalósulhasson. A piaci szocialista tervrajz egyik legsúlyosabb fogyatékosága, hogy fel sem veti: valóban ezt kívánják-e az emberek.

Túl korán van még általános predikcióra. A magyar, a német és a lengyel választásokon olyan pártok kapták a szavazatok többségét, amelyek elvetik a piaci szocializmust, és a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot kívánják megvalósítani. Meglátjuk, mi történik majd a parlamenti demokrácia útjára tért többi ország választásain. Sejtésem a következő: ha lesz olyan párt, amely kiáll a piaci szocializmus mellett, szabad választáson nem fogja megkapni az eszmé megvalósításához szükséges többséget.

Ez a gondolatmenet egyébként nyomatékosan alátámasztja tanulmányom egyik sarkalatos kiindulópontját: a kiindulóhelyzet szerinti éles megkülönböztetést Kelet és Nyugat között. Aki egy fejlett nyugati országban a piaci szocializmussal rokonszenvezik, az rendszerint etikai és politikai dilemmákkal küszködik. Szeretné megőrizni a piacgazdasági hatékonyságot, ugyanakkor igazságosabb jövedelemelosztást és teherviselést, nagyobb egyenlőséget igényel. Azt reméli, joggal vagy tévesen, hogy a piaci szocializmus valamilyen formája kedvezőbb kompromisszumot hozna létre ezek között a konfliktusban álló értékek között. A hallgatólagos feltevés, amely a nyugati közgazdászok e gondolatsora mögött meghúzódik, a demokráciának, az emberi jogok, köztük a magántulajdonhoz való jog tiszteletben tartásának axiomatikus erejű elismerése.

Keleten más volt a vita tartalma: a „hatékonyság *versus* egyenlőség” dilemma aránylag kevés figyelmet kapott. Hosszú ideig inkább csak azon vitatkoztak a szemben álló felek, hogy a szocializmus melyik válfaja a hatékonyabb — miközben axiomatikusán adottnak tekintették a demokrácia hiányát, az egypárt-rendszert, a totalitarizmus keményebb vagy puhább válfajait. Amikor pedig éppen az axiómát kérdőjelezi meg, amikor az addig fennállott politikai struktúra legitimitását vonják kétségbe — akkor ez már a rendszer végének a kezdetét jelzi.

Gondolkodásunk formálói: a csalódás és a trauma

Introspekcio, de barátokkal és kollégákkal való beszélgetések alapján is azt mondhatom: azok, akik életünk valamely szakaszában véleményt változtattak a tanulmányban tárgyalt témákban, azt nem könyvek vagy cikkek hatására tették. A gondolkodást erősen befolyásolják metaracionális tényezők: értékek, érzelmek, előítéletek és remények. Ezek kapuként vagy legalábbis szűrőként működnek: vagy beeresztenek bizonyos hatásokat, vagy elzárják azok útját. Az egyén vagy nyitva áll egy gondolat előtt, vagy lelke és értelme be van záródva előtte.

Olvastam Misest és Hayeket harminc évvel ezelőtt, és elvettem a piaci szocializmussal szemben felhozott érveiket. Később újra elolvastam őket, más mentalitással — és egyszeriben nyitva álltam érveik előtt. Megszűnt bennem egykori önmagam, a „naiv reformer” szembenállása, aki számára a kelet-európai szocializmus néhány axiómája megrendíthetetlennek tűnt, s aki csupán több decentralizációt igényelt a túlzott központosítás helyett.

Ami gondolkodásunkat átformálta, az a politikai traumák és kiábrándulások sorozata volt. Sok esetben még a szakember, például a közgazdász számára sem a saját szakterületén szerzett negatív tapasztalat adta meg a döntő lökést. Saját szakmai nézeteik revíziója esetleg csak később következett be. Előbb *világnézetiük* alapjai dőltek össze, mégpedig rendszerint valamilyen megrendítő élmény hatására: például az orosz tankok látványa Budapesten, Prágában vagy Afganisztánban; vagy a börtönből visszatérő barát élménybeszámolója. És ha azután ez a megvilágosodás bekövetkezett, viharszerű hirtelenséggel vagy fokozatosan, a keserű élmény lélekmarkosó hatása révén, akkor egyszeriben nyitva áll az elme a racionális érvekre is. Hirtelen fellobban az olvasás-újraolvasás szenvedélye. Írások, amelyek gondolatai korábban leperegtek az előítéletek faláról, egyszeriben meggyőzőnek tűnnek. Ki felületesebben, ki mélyebbre szántva felforgatja önmaga gondolati rétegeit, revidálja filozófiáját és szakmai elveit is. Ez a felszántott talaj kell ahhoz, hogy a korábban vakhitű közgazdász elkezdjen komolyan gondolkodni az olyan szakkérdéseken, mint a szabad belépés vagy a piactisztító ár.

Keserű érzéseket kelt ez a fajta visszapillantás. Szerénységre és intellektuális alázatra tanít. De talán némi büszkeség is vegyíthető ebbe a visszaemlékezésbe: legalább volt erőnk küzdeni saját előítéleteinkkel szemben, kinyitni az ajtókat, és segíteni másoknak is a szellemi ajtók kinyitásában.

Mégis, miközben elismerhetjük e fokozatos felébredés morális értékét, fel kell tenni a kérdést: érdemes volt-e kínkeservesen választ keresni néhány igen nehéz kérdésre, ha egyszer a válasz már ismert volt? Meg vagyok győződve arról, hogy a válasz igenlő; a keresésnek volt értelme és értéke.

Ez összefügg a társadalomtudomány prediktív erejének korlátaival. Már röviden érintettem a kérdést egy korábbi alfejezetben, de itt vissza kell térnem hozzá. A társadalomtudományok csak „kis” és gyakran ismétlődő eseményekkel kapcsolatban képesek aránylag megbízható előrejelzést adni. A „nagy” és vissza nem térő eseményekkel kapcsolatban nem adható *tudományos eszközökkel* igazolt predikció. Mises vagy Hayek figyelmeztetései a piaci szocializmussal kapcsolatban zseniális sejtések, de *ex ante* nincsenek tudományosan bizonyítva. Egy vízió állt itt szemben egy sejtéssel, nem egy tudományos állítás annak tudományos cáfolatával. Most azonban már eljutottunk az *ex post* állapotába. Ma már kellő ismeretanyag gyűlt össze állítások igazolására. Azoknak az országoknak a közgazdászai, ahol kísérlet folyt a piaci szocializmus megvalósítására, képesek immár első kézből származó információ alapján jelentést tenni. Minden perben nagy súlya van a közvetlen szemtanúk és az áldozatok vallomásainak. Nem azonos a piaci szocializmusról vitatkozni a harmincas években Londonban és Chicagóban